

Alapos gyanú

Madách Imre utolsó drámája /?/

Arany János Koszorúja 1864. ápr. 3-án¹ a következő kis tömör tudósítást közölte arról az akadémiai ülésről, mely a Karácsonyi-díjra pályázó tragédiákkal kapcsolatos testületi döntést hivatott meghozni: *"A közbejött húsvét ünnep miatt az akadémia hétfőn nem tartott ülést. Csütörtökön (márc. 31.) összes ülés volt, melyen a Karácsonyi díjra pályázott nyolc felolvasatott fel a bírálói vélemény. Az eladó, Bérczy Károly lev. tag, indokolt és terjedelmes jelentésében, megemlítvén a bíráló bizottság kebelében támadt véleménykülönbséget, mely szerint két tag a jutalmat (200 arany) a "József császár" című tragédiának kiadatni kívánta, de a többi három e mellett nem találta általános becs szerint méltónak a jutalomra; – elterjeszté elször a kisebbség, majd a többség indokait a darab mellett és ellen. Abban azonban mind az öt bíráló megegyezett, hogy a "József császár" című darab, mint sok tekintetben jeles munka, dicsérettel említessék, s a négy szavazat, hogy a "Katalin" című is, kiemeltessék. – Mindazáltal, a díj nem lévén odaítélve, a jutalom ki nem adatik, s a jelíges levélkének felbontás nélkül mentek tüzbe. Két év múlva 400 arany lesz a Karácsonyi-díj."* A díjat hajszal híján elnyerő tragédia szerzője rögtön megindult a találgatás, ki írhatta e jeles művet, s a korabeli lapokat ma böngésző irodalmárnak feltűnt, hogy a legtöbb helyen ilyesféle megfogalmazásokkal találkozott: *"József császár" szerzője. Beszélük, hogy a magvas drámát Madách Imre írta volna.*² Igaz, néhány nap elteltével a Magyar Sajtó³ "tippjét" átvéve Szász Károly neve is szóba kerül, mint lehetséges szerző, de a találgatásokra egyik illetékes sem felelt, s mivel *a jelíges levélkének felbontás nélkül mentek tüzbe*, a megdicsért mű szerzőjének, különösebb ellenkezés nélkül a (mennyiségben) nagyobb életmű Szász Károlynak tulajdonította aztán mind Szinnyi József bibliográfiája, mind Beöthy Zsolt irodalomtörténete⁴. A híresztelés, hogy Madách a Mózes után ismét sikertelenül pályázott a Karácsonyi-díjra, elször meghökkentett, ám amikor a Pesti Naplóban⁵ elolvastam a fentemlített Bérczy-féle jelentést, amelyben a dráma kiemelkedő voltát indokoló két pozitív véleményt majdnem olyan hosszan ismerteti Bérczy, mint az elutasítókét, s amelyben több, mint 60 sort idéznek is a drámából – meghökkentésem valami sokkal erőteljesebb érzéssé alakult át. Ezeket a sorokat Madách írta, ezeket a tirádákat írhatta Madách Imre! – kiáltottam fel, s rögtön elhatároztam, hogy megkísérlem kideríteni: ki lehetett a József császár szerzője.

Vajon hozzáférhető-e a József császár című dráma kézírata? Az OSZK-ban sem Szász kézíratai között, sem máshol nincs ilyen című tragédia, de az MTA Kézirattárában⁶, a pályázati anyagok között hiánytalanul fellelhető volt az ötfelvonásos tragédia kézírata, jelígeként egy olyan Tompa-idézet⁷, amely már kiválasztásával is Madáchravallott. A kézirat fénymásolása után végigolvassva a drámát, izgalmas "déja vu" érzés hatalmasodott el rajtam: ezeket a sorokat, mondatokat már olvastam Halász Gábor Madách összes-ének lapjain, ezekkel a szereplőkkel már találkoztam Madách drámáiban. A dráma szövegének számítógépes gondozása során "megizmosodott" bennem a feltevés: ezt a kiváló romantikus történelmi drámát bizony Madách Imre is írhatta, a stílus, a motívumok, a dráma cselekménye és Madách élete közötti párhuzamok, kapcsolatok, a helyesírás jellegzetességei és még számos apró, nehezen kategorizálható momentum ezt sugallta. Ez a dráma mindenképpen megérdemli, hogy felébresszük Csipkerózsika-álmából, még akkor is, ha valaki bizonyítaná velem szemben, hogy Madách Tragédiájá-

nak akkora hatása volt a bírálatát ebben az id szakban fogalmazó Szász Károlyra, hogy tökéletes utánczója lett Madáchnak, vagy akkor is, ha egy nagyon tehetséges, ismeretlen harmadik író tolla alól került volna ki. Mivel –szerintem – e tragédia színvonala, értéke valahol a Mózesrel egy szinten áll, megjelentetése szükséges, üdvös és igen jeles esemény lehetne.

A következ ekben szeretném röviden ismertetni eddigi vizsgálataim eredményeit: miért nem valószínű, hogy a drámát Szász Károly írta volna, s mi igazolhatja Madách Imre szerzőségét. A nyomtatásban megjelent Szász Károly-drámákat elolvasva, különösebb érdekesítések nélkül, már az első benyomások alapján is ki lehet zárni Szász szerzőségét a József császár esetében. A bizonyosság kedvéért számítógépbe vittem egy, szintén a hatvanas évtizedben született Szász-dráma, a Heródes⁸ szövegét. A Madách Mózesével biblikus témája alapján könnyen összevethető tragédia csak a bibliai téma tekintetében rokon a Mózesrel és részben a Tragédiával – szókinccse, cselekménye, h- seinek jellemzése teljes mértékben eltér Madách szövegeitől és a József császár-tól is. Csak néhány statisztikai adat⁹ ennek bizonyítására: míg a Tragédia szókinccsének 6,06 %-a, a József császár szókinccsének 7,15 %-a az összehasonlításra alkalmatlan, mert leginkább egyedi, az adott műre jellemző szereplő-megnevezés, tulajdonnév, idegen szó (mint pl. a homouison) – addig a Heródesben ez az arány 10,68 %. Azoknak a közneveknek, összehasonlításra alkalmas "hétköznapi" szavaknak az aránya, amelyek csak az adott drámában voltak meg: József császár 3,85 %, Tragédia 5,54 %, Heródes 5,32 %. Mivel a József császár szókinccse a Tragédia szókinccsének 62,74 %-a, a Heródesé pedig 55,25 %-a, az azonos arányú szócsoporthoz, szócsaládok (mint pl. az *ad, ád, adat, adó, adós, adózik* csoportja) a József császár esetében a kétharmadot közelítik meg, a Heródes esetében valamivel a felénél több szó kell egy-egy szócsoporthoz, hogy a szavak felhasználásának gyakoriságát tekintve valószínűsíthessük vagy kizárjuk a szerzők azonosságát. A József császárban és a Tragédiában – kissé önkényesen – 1116 olyan szócsoporthoz formáltunk, amelyekben 14 882 (az egész szókinccs 89 %-a), illetve 23716 (a szókinccs 88,4 %-a) bizonyult azonosnak a másik dráma szavaival. A Heródesben csak 892 szócsoporthoz szerepeltek ezek közül szavak, a 12058 "azonos" szó a Heródes szókinccsének 84,1 %-a csak. Az ilyen szóstatisztika persze meglehetősen nagy szóródást mutathat, alig találhatunk olyan "arányos" szócsoporthoz, mint pl. az *egy* névelő/számneve esetében: a Tragédia 216, a József 147, a Heródes 115 *egy* szóalakját. Ugyanakkor, a "szóródással" már nem magyarázható eltérések figyelhetők meg a Heródesben a két másik művel szemben. Vannak olyan szócsoporthoz, amelyek a témával, tartalommal összefüggésben válik aránytalanná az egyes drámákban előforduló szavak mennyisége, mint pl. a *császár* (J: 83, ET: 3), vagy az *eszme* (J: 5, ET:54) vagy a *király* (H:106, ET:12), de jó néhány adat inkább azt igazolja: Szász nem írhatta a József császárt, Madách viszont lehetett a szerző. Ilyen pl. az indulatszavak közül az *oh*, mely Tragédiában 81-szer, a József-ben 79-szer, a Heródesben viszont 192-szer szerepel, míg az *ah* esetében az első két műben 63, illetve 44 előfordulást számolhatunk meg a Heródes 8 *ah* alakjával szemben. A rokonság szókinccse tekintetében (apa, anya, öccse, bátyja stb) ismét a Heródes kerül túlsúlyba: 22 különböző szó szerepel benne 279-szer, míg a Tragédiában csak 14féle szó 163-szor, a József császárban 123-szor fordul elő. Hasonlóan érdekes a három drámában a személyes névmások megoszlása, a Heródesben ugyanis csaknem annyiszor fordul elő az *én, te*, mint a másik két darabban együttvéve. Érdekes megfigyelni a *mi* szóalak négyféle funkciójának (*mi* = 1. milyen, mennyire, pl. mi szép!; 2. többes sz. 1. sz. személyes v. birtokos névmás, pl. mi változunk!; 3. kérdő névmás, mint: mi történt?; 4. végül vonatkozó névmás, pl. ez volt, mi lelkesített.) összevetését. Maga az összes előfordulás is aránytalan, hiszen a Tragédia 185 *mi* alakjának a József

császár 103 szóalakja felel meg, ám a Heródesben csak 48-szor szerepel. Alig (3-szor) eközül vonatkozó névmásként, a másik két m 40, illetve 19 ilyen elfordulásával szemben, s az első jelentés jellegzetesen madáchi stílusa, a "mi sz k, mi gyarló látköröd"-típusú kettős halmozások szinte teljesen hiányoznak, míg a József császárban nemcsak hogy elfordulnak, de gyakran a motívumok is egyeznek, mint a fent említett Tragédia-példa esetében a József császár következő sora: *Mi sz k keblük! mi sz k agyuk!* A szókincs összehasonlítása tehát, amelynek fárasztó adatsorából csak ízelít tudtam itt adni, a Heródes és a Tragédia viszonylatában markáns eltéréseket mutat – ugyanakkor a József császár és a Tragédia esetében meglepően nagy azonosságot.

Az első két példa már azt illusztrálja, hogyha a szókincs helyett a teljes mondatokat vesszük górcső alá, számtalan motívikus egyezést, hasonlóságot lelünk a József császár és a Tragédia, vagy Madách más művei között. A Heródesben viszont szinte eredmény nélkül fésültem át betekintetben Szász szövegét: a Tragédiával azonos képeket, hasonló fordulatokat nem nagyon találtam. A Tragédia és a József császár szövegéből a számítógép segítségével 330 hasonló idézetet¹⁰ választottam ki, a motívikus egyezések további gyarapításának pedig csak az idő szabott gátat. Mivel más Madách-drámák szövege még nincs a számítógépemben, így "kézi" válogatással csupán mintegy száz motívikus egyezést választottam ki a József császár és más Madách-drámák között.

Ismerjük meg néhány jellegzetes típusát ezeknek a motívikus egyezéseknek!

Eszméim élnek; – századév, amíg / Érvényre jutnak. Megtisztulva,

– S fejl dni látom szent eszméimet, / Tisztulva mindig,

Nagy büszke úr volt, s oly lett, mint a pór. / Az úr s a pór – por volt s porrá leszen.

– Mért él a pór? – a gúlához követ / Hord az er snek, s állítván utódot / Jármába, meghal.

Mit érezek? – Pokolt! / Az angyalok bukását! A nemes / Szándék egéb / félreismerés / Poklába

– Azt nem bírhattam, védte glóriája, / Ett / pokolnak g ze undorít el. –

Ez a három idézetpár az azonos gondolatra, a szállóige-szerű, aforisztikus megfogalmazás hasonlóságára és a Madách stílusára jellemző romantikus ellentétpárok feltevéseire példa. Ám legalább ilyen érdekes a Tragédia egyedi szavainak felbukkanása a József császárban. A *honn*, mint otthon, vagy az *egyiránt* az egyaránt helyén, vagy a *porond* szó sajátos madáchi jelentéstartalma példa erre:

Nincs honn a honban s rejtve bujdokol! – szép nejét meg bú emészti honn?

Jobbágy s marha, egyiránt / Húzzák a jármót víg vagy gyász-napon.

– Te elkényeztetett gyermek, ki bajt / S gyönyört szerepsz számomra egyiránt,

a porondba sirt / Ásna, vagy elnyeli az óceán.

– Mint bor, hogy végre, amid n kitisztult, / A földre öntsd, és béigya porond?

A József császárban gyakran találkozhatunk a Tragédia legfontosabb motívumaival is, most csupán hármat emelek ki, a cél-küzdelem, az álom és a remény motívumát. A Tragédia-párhuzamok itt el is hagyhatók.

Felséges úr! Ne! – mért e küzdelem / Mely célra nem, – csak sírhoz vezet?

– Ezért bukom, nem mert gonosz valék, / Csak mert a jót nem jól

akartam. Az, / Mí céljaimnak magva volt: megél / S kihajt, gyümölcsét meghozandja még.

Tündér gyanánt, / Álom gyanánt t nek el.

– Egí hang! min t / Álomban hall a lélek. Azt hívém /

Három nagy évig: álom volt csupán / A lény, a hang... ma megtudám: való.

Bátyám, ha bús hazád / Kétségbesett sorsát megváltanod / – Bár gyér reménnyel – egy parányi kis / Sugár csillanna: mit tennél? Nem-é / Erette adnál mindent, önmagad! / Élted, szíved! s ha e reménysugár / Futó lidércnek bizonyulna is:

A három fenti idézet egyúttal jó példa arra, hogy a József császár a Tragédia nyelvének grammatikai sajátosságait is tükrözi. Madách hasonlataiban pl. gyakori a gyanánt névutó használata (a Tragédiában 18, a József császárban 11, a Heródesben csupán 1 alkalommal fordul el !), s a fenti példának motivikus megfelel je is van a Tragédiában:

Nem is tudom, kívánjam-é, hogy ébredj; / Hát hogyha elhagysz, álomkép gyanánt?

Ilyen közös grammatikai jellegzetesség az egyszer jövő id használata (meghozandja a fenti idézetben). Nem melléknévi igenévként, ragozott igében a József császárban 19-szer, a Tragédiában 34-szer, a Heródesben viszont csak 3-szor fordult el *-and* vagy *-end* jel jövő idej ige.

Az idézetpárhuzamokat még számos szempontból lehet folytatni, igen érdekes például a közös m veltséganyag szavainak felbukkanása:

Csak pusztá ember: eszme, gép, alany, – / Ez a Voltaire s a Rousseau embere, / Üresb, s rosszabb a Pláto emberénél.

Vagy ahogyan a latin idézeteket a szövegbe illeszti:

Ez végs szavam. / JÓZSEF (föláll): Enyém pedig: Si fractus illabatur!

További közös grammatikai jellegzetességeket is meg lehet figyelni, pl. a -ként hasonlító határozórag helyén az *-ul, -ül* rag gyakori használata, vagy a hármas költői kérdéshalmazok. Ime egy-egy példa:

Elméje csont, s meleg / Szívének az van gátul.

– egy ily nemes kebel / Csak gátjaul van, s fel sem ismeri.

Ez a tekintet, mely biztat, s tagad? / E kéz, amely von s mindig eltaszít? / Ez elmebontó, lélek-veszt mosoly? – Hol a magas, mi vonz? a mély, mi rettent? / Hol életünknek édes tarkasága?

A példák sora még nagyon sok idézettel lenne folytatható, a motivikus egyezések bizonyító eljárását két másik Madách-dráma és a József császár egy-egy hasonló megfogalmazásával zárnam:

A sok dudva közt / A cédrus is led ljön? Vesszen el / Száz visszaélés; rendén van; de a / Szent jog maradjon!

Nézz a bércek hegyében egy magas csert / Ha látod azt, hogy már nem áll, kid lt: / Jer, nézd meg, élek-é? Most menj fiam / S akaszd a szögre otthon kardodat. (Csák 1843)

Látod e fát, / Amott a szirten – mely magányosan, / És büszke f velé néz a völgyfenékre? – / Kílátszik az jól táborunkba is. / Nézd meg minden nap – s amid n led l... / Akkor lehajítja Mózes is fejét.

A Tragédia nyelve híres a tömör, szentencia-szerű megfogalmazásokról, e m b l idézzük talán a legtöbb szállóigét. Ha megismerné a közönség a József császárt, számos részlet pályázhatna ilyen megbecsülésre, megtisztetésre. A bizonyító anyag összeállításakor 42 hosszabb-rövidebb "szállóige-jelölt" részletet választottam ki, álljon itt néhány bel lük:

1. *Nyomorult / Nép nyomorultabb re!*

2. *Eh! kérdi-é a szív a nemzetet, / Fajt, nyelvet?*

3. *Volt-é szív oly nagy, mint övé vala: / Egész világ szerelme fért belé!*

4. *El bb / Vetés, az is módjával, jó id t / Várván reá; aztán napfény, es , / – Meg türelem! – s még úgy az aratás!*

5. */ Jó volt, nyugodjék! – én igaz vagyok*

6. *az én gyászom nagyobb: / Anyát, a legjobb, a legédesebb / Anyát keserget szívem, – a hazát*

7. *N nem szerethet semmit jobban a / Becs leténé!*

8. *A macska játszik az egérrel így, / Játék egyiknek, a másnak halál. –*

9. *Te vagy, / Ki elkoboztad szent jogát hazámnak? / Ki koronáját becsmérled? Te vagy / Ki eltíportad nyelvét? Vakmer n / Kitérölöd störténetét? ki meg- / Bontod határit? – Mondd: ha nem te vagy! / S imádni foglak ez egy szóért!*

10. *Szegény, te mindig csak hazád ügyén / Csüngsz, tépel dől. Hagyd azt a férfiaknak. / Szeretni, ez az asszony végzete / Gyűlölni, vívni, férfi dolga. -*
11. *De ládd, amit József kezébe vesz: / Az mind török! Átok-fogott e kéz! / Bocssás meg, jót akartam! Óh, hogy a / Pokolban amnyi jó szándékú sül, / Ki a világot, ostobán, mer / Jó indulatból, vérbe, lángba dönté! -*
12. *Mindegy: ma, bármikor, / A válasz egy, - nem engedek. Nem egy / Vonást! Hajoljanak, vagy törjenek. -*
13. *Minden lépten új / S új akadály; azokkal küzdeni; / A küzdelemben egyre bukni, - és / Nem únni meg; a Sisyphus követ / S a Danaidák hordaját lehet / Csak mérni hozzá!*
14. *Te s anyám, együtt / Egy cél, s nyomon menétek. Csöppre csöpp, / - Így szóltatok, - követ váj.*
15. *Eszméim élnek; - századév, amíg / Érvényre jutnak. Megtiszulva, mert / Sokat hibáztam, vétkezém. Talán / Kiengesztelve bennök, amit én / Nem bírtam egyeztetni: nemzetek / S emberiség joga; most ismerem, / Hogy mind a kett szent;*

A romantikus képalkotás, Madách nagy stílushatású körmondatokban megnyilvánuló összetett hasonlatai jelennek meg a József császár-ban is – példaként figyeljünk meg a Csák végnapjai-ból néhány sort, s pendant-ját a József császár-ból:

Gúnyolsz megint és én mint gályarab / T röm szeszélyed s fel nem lázadok, / Pedig tapint-sad a vért karjaimban, / Láncát szakasztott rültként rohan, / S reszkess, ha egyszer megkér, hogy mit üldöd.

Úgy csak hurcolom, / Mint gályarab, a rákötött golyót, / Amíg leroskad - s a porondba sírt / Ásnak, vagy el-nyeli az óceán. / Mindegy neki; - bizony, mindegy nekem is. / - nincs! let nt az égr l, mint lidérc / A ködben: az volt! -

Nagyon sok hasonlóságot fedezhetünk fel a Tragédia nagy tirádái, mondatépítése és a József császár körmondatai között. Nem csupán a szenvedélyes, patetikus monológok esetében – érdekes összevetni az ironikus részleteket is, pl. a Nyegle, vagy a búcsúcédulás barát "árúajánlata" párhuzamba állítható a Józsefet incognitóban tett országjáró körútján elkísér Rosenberg gróf komikus elégedetlenkedésével. Az udvaronc az utazás fáradalmi miatt kesereg:

Jó, ízelíteni - mint a kaviárt! / De - rendes étkül! Szörnyűség: - gyalog / Naponta öt-hat órát; - éjszaka / Rossz szalmazsákon hálni, mely zörög / S mindenfél l szúr (s hogy tud rajta mégis / Alunni! Meg se fordul reggelig!) / S az ételek: - reggelre tej, belé / Aprítani rozskenyér! Ebédre hús, / Bab, kása, néha - pfluj - turóscsusza, / Rántotta; hol, - min t találni; nincs / Egy kis gelée, vagy dessert, semmi crème. / Ki látta ezt? -

Csak egyetérthetünk tehát az akadémiai bírálati jelentés¹¹ szerz jének, Bérczy Károlynak véleményével, amely a következő ket mondta a pályam nyelvér l: *A dictio általában jó és szép, fennkölt, emelkedett, lyrai, gyors, ahol kell, s többnyire jellemz . A nyelv és verselés kevés kivétellel hibátlan, a jambusok könnyűek, tisztán és hangzatosan folyók.*

A drámai helyzetek, a jelenetek felépítése is jellegzetesen madáchi a József császár-ban. Mintha a falanszter szín tudósának "pályaválasztási tanácsadásán" lennének a következő jelenetben, amikor a császár audienciáján egy kérelmez özvegy jelenik meg:

JÓZSEF
 Úgy? – hány gyermeke
 Van, asszonyom?
 VINTERNÉ
 Két úrficskám, meg egy
 Kisasszonyom.
 JÓZSEF
 Ah úgy, kisasszonya?

Volt egy leánykám nékem is; de már
Mehalt szegény. És úrficskái, mily
Id sek?

VINTERNÉ

Húsz, s tizenhat évesek.

JÓZSEF

Azt katonának íratom. Emezt

Az ipariskolába.

VINTERNÉ

Óh, de felség,

Családom snemes.

JÓZSEF

Van birtokuk?

VINTERNÉ

Nincs, fájdalom – de rangunk –

JÓZSEF

Titulus

Sine vitulo.

Mindezek után magáról a cselekményr l és a legfontosabb jellemekr l is szeretnék szólni – s mivel a dráma ismeretlen a nagyközönség el tt, a cselekmény felvázolásával kezdeném. A cselekmény vázlatát Bérczy Károly jelentéséb l¹² idézem, hiszen így egyúttal a József császár els elemzését, pozitív értékelését is közzétehetem. Bérczy szövegét meg-megszakítva egy-két Madách-jellemz re is szeretném mindeközben a figyelmet felhívni.

Az 1. felvonásban József, még mint anyjával együtt uralkodó, gróf Falkenstein álnév alatt utazván, gróf Szécsy Ilonát apja ravatalánál találja, s reá ismer a n re, ki neki Rómában bokrétát dobott, s kit este a bálban percre újra látott, s hallotta e szavait: "Oh szeresd egykor hazámat." – Józsefben ezen emlékkal a szerelem fellángol, s im e percben j a tudósítás, hogy Mária Theresia meghalt, mire sietve távozik.

A szeretett, valaha szinte álomszerű körülmények közt megismert n megtalálása, felismerése a Tragédia álomjeleneteinek Éva alakjait idézi, s a szerelmes, s egyúttal hazáját még jobban szeret honleány alakja is Madách ismert jellemképlete: gondoljunk csak Mária királyn re, a Csák végnapjai Erzsébetére, vagy Miltiádesz nejére többek közt. Bérczy tömör cselekményéb l sok lényegtelenebb mozzanat kimarad, így pl. Mária Theresia halálhíre el tt a császárn és fia közti viszonyról beszélget gróf Rosenberg és József. A beszélgetés mintha Madáchnak édesanyja iránti érzéseit, az anyai tekintély elleni elfojtott, szelíd lázadást tükrözné:

ROSENBERG egész

Utunk mi más: mint feledése annak

Hogy felséged a császár –?

JÓZSEF *(hívve!)* S nem vagyok!

Nem, nem, Rosenberg, császár nem vagyok!

Anyám a császár. Óh, volnék csak az:

Nem volna így sok! Ám a bécsi Burgban

Mindenki jobban császár, mint magam.

Kaunitz: – az! Anyámnak gyóntatója,

Komorna, udvarmester, — mind lehet

Császár, nem én!

ROSENBERG Felség! igaztalan

Szavak, miket hevében ejt.

JÓZSEF Hevemben?

Nem, istenemre! százszor gondolám

S meggondolám s meghánytam és vetettem!

Úgy van! – de jól van! A császár: anyám,

És annak adhat befolyást, kinek

Akarja, az se kérdés: fáj-e vagy

Nem fáj, fiának, hogy csak másnak ad!

Ismét Bérczy elemzését idézem: *A 2. felvonásban Szécsy Ilona közli nagybátyjával, Ghymes gróffal, hogy József császár szereti t, miért is Bécsbe készül, hogy ott a császár szívére hatva, vele a magyar haza jogát elismertesse. is szereti; ugymond, a császárt, de jobban a becsületet, s még annál is jobban a hazát. Ghymes aggodalmaira és tartóztatásaira azt is kijelenti, hogy szeretni tud, de meghalni is, – és Bécsbe megy.*

A 3-ik felvonásban Szécsy Ilonát bécsi fényes termében találjuk, egy estélyen, melyre az el kel világgal a császár is megjelen. – Ilona tudja, hogy "neve Bécs ajkain forog, hogy becsületére otthon keresztet róttak, s ártatlanul eldobott neve díjában még semmit se nyert." Ma tesz végs próbát, Józsefet arra bírni, hogy az ország jogait adja vissza, s csakis ez áron hódolna meg a császár szerelmének: ez azonban tíz év m vét, s szerinte milliók üdvét, javát nem áldozza fel szerelmének, s hogy e gyöngeség meg ne lepje többé szívet, Ilonát a vendégek el tt eltaszítja és megbélyegzi.

A társasági intrikák, a szalonok világa Madách korai drámájának, a Csak tréfának legfontosabb cselekmény-elemei és helyszínei, s érdemes megfigyelni, hogy amennyiben a József császár Madách m ve, mennyit fejlődött Madách a drámai helyzet megteremtésében, az érdekes, izgalmas, tömör, nyelvében hatásos társalgási színmeszményének ez a 3. felvonás a legkiválóbb megvalósítása. A megalázott, eltaszított, becsületében kikezdett szerelmes n alakja is ismer s a korai drámákból, a Csak tréfából (pl. Bianka), vagy a Hétköznapi történet c. novellából. A szerelmi csalódás és a hazafias célok megghiúsulása láttán magányba, zárdába vonuló Erzsébet királylány (Csák végnapjai) alakja is eszünkbe juthat éppúgy, mint a hagyományos konzervatív erkölcsi értékeket, királyh séget a szerelemnél, az életbenmaradásnál is többre becsül márkin - Éva figurája.

Ismét Bérczy Károly cselekményismertetését idézzük: *A 4-ik felvonásban József – ki szerz gyanítása szerint – Hórát az oláh lázadás iránt bizta volna meg, Rosenbergt l megtudja, hogy Szécsy Ilona Zaránd megyébe vonult, megdöbben, s nehogy a szeretett n az oláhok dühenek áldozatául essék, titkárát, Günthert, kir l tudja, hogy Ilonát szintén szerette, védíráttal küldi utána. Günther épp akkor érkezik, mid n Hóra már megrohanta Ilona lakát, s társával verseng, kié legyen a lány? A császár védíratát Hóra koholtnak állítva, széttépi, s Ilonát ölelni akarva, az a tüsz b l kirántott késsel önmagát döfi át, bár el bb teljes resignatioval mérget vett. Günther halált kíván: Hóra halálra küldi t.*

A cselekmény ismertetése kissé hézagosabb a kívánatosnál: az említett Günther titkár a császár tábornagya, Lascy lányának, Eliznek v legénye. Eliz, a jóságos, ártatlan áldozat a 3. felvonásban tudja meg: Günther már nem t szereti s ezért zárdába vonul. A bécsi lány, akit apja, vagy v legénye, vagy a császár mindig Eliznek szólít, Güntherrel folytatott párbeszédében váratlanul, többször Erzsikédnek, Erzsikéjének nevezi magát. Mintha Fráter Erzsébet leveleinek zárlatát olvasnánk... És az ilyen, kisebb-nagyobb életrajzi vonatkozások, egybeesések felt n en megszaporodnak a darabban: Szécsy Ilona Zaránd megyébe vonul vissza a megalázó elutasítás után – Madách els kötetében, a Lantvirágok-ban a szerz álneve a Zaránd; a szabadságharc bukása idején Madách Máriát, fiát Huszár Józsefet és férjét, Balogh Károlyt oláh utonállók koncolják fel kegyetlenül, miképp Szécsy Ilonát Hóra martalócai. A végs megoldásként, becsülete megvédeléséért még öngyilkosságra is képes, önfeláldozó n Madách drámáinak gyakori figurája, a Commodus Virginiáját, a Nápoly Endre Sanchiáját, A Férj és n Deieneiráját, s bizonyos elemekben a Mária királyn özvegy anyakirályn jét, Erzsébetet, vagy a párizsi márkin t is idesorolhatjuk. De gyakori a Madách-drámákban a durva er szak vagy a szerelmi ostrom miatt kettétört pályájú, fizikailag, vagy csak szellemileg megsemmisül n alak is: a Csák végnapjai Zách Klárájának és egész családjának a halál, Erzsébet ki-

rálylánynak a zárda, a Mózes Máriájának az rült prófétaasszony-sors lesz az osztályrésze. Azt hiszem, nem kell tovább bizonyítanom, hogy a József császár h sn je meny nyire beillik Madách drámai h sn inek sorába.

Az 5-ik felvonásban – folytatja Bérczy – *József beteg és megtört. Egyenként látja terveit meghiusultát, s lelkét ezenkívül a Szécsy Ilona utáni bánat nyomja. Kaunitz j , és jelenti, hogy kilenc magyar megyében megtagadva a hódolat, s nyílt lázadással szegülnek a császári rendeletek ellen. – József szívéhez kap, s ájultan esik székébe hátra, majd magához tér; s a Kaunitz által bejelentett magyar küldöttség szószólóját fogadni kész, de el bb meghagyja titkárainak egy irat készítését, melyben visszahuz mindent, mit tíz év alatt tett, tavaszra pedig koronázást s az alkotmányra esküt ígér. – Ghymes gróf, a szószóló, j , beszél, József felel, átadja az iratot, s nemsokára kimerülten meghal.*

Így zárul a m meséje, Bérczy tömör megfogalmazásában. Maga is érzi, hogy az ismertetés vázlatos, s kiemel még néhány, a *cselekvényhez szorosan nem is tartozó* jeletet, melyek a m színvonalát tovább emelik. *Igy, mid n József, a jobbágyok terheir l személyes meggy z dést szerzend megfogja az eke szarvát; mid n a folyamodó küldöttséget fogadja; mid n az egyenes lelkü vén tábornagy Lascyval, a az udvaronc Rosenberggel, a számító diplomata Kaunitzcal társalog; mind ez, bár a cselekvényt nem látszik el mozdítani; jellemének kidomborítására szolgál, s valóban látjuk is benne a határozottan haladó, egyénileg igazságos és népboldogításra törekv fejedelmet, ki a XVIII. század eszméit l áthatva, a cosmopolitismus és a demokrácia alapján uj állapotot akar szervezni.* - folytatja Bérczy jelentésében a a dráma ismertetését. Ebb l vezeti le a f h s sorsának tragikumát: *E jelenetek készítenek el sorsa tragikumának átértésére, mi habár politikai céljainak meghiusulása révén is történik közvetlen szemeink el tt, mégis, látjuk, mint j rögeszméje, vagy szerinte jó szándékának félreértése miatt, küzdebe népeivel, mint hasonlik meg a birodalommal, a hozzá ragaszkodókkal, szíve mély hajlamaival, mint törik meg, s halálát – bár nem drasticus közvetlen eszköz, t r vagy méreg idézi el – tragikailag meghatónak találjuk.*

A Mózeshez hasonlóan epikus dráma h sének jelleme is Mózesre emlékeztet: kérlelhetetlen elszántsága, konoksága, célratörése, "er szakos népboldogítása" Mózes jellemét idézi – csakhogy József császár nem egy nép vezére, hanem egy birodalomé, József-Mózes maga lett a "fáraó", s törekvései kudarcra ítéltettek, bukása tragikus h s höz méltó. A Madách-irodalom egyik gyakran felbukkanó megállapítása¹³, hogy a Mózes-dráma *elítél mindennem kiegyezési hajlandóságot, visszautasítja a nemzeti függetlenség és polgári szabadság mindennem megcsorbítását. A m nem egyszer en allegorikus formában írt magyar hazafias dráma, hanem a nemzeti függetlenség elvének védelmezése mindentféle megalkuvással szemben. Nagy eszmei értéke, hogy dönt fontoságú történelmi id ben rendkívüli elszántságra, bátorságra, a nemzeti és szabadság-eszmények iránti rendíthetetlen h ségre és mindentféle ingadozással való szembefordulásra neveli a nemzetet, olyan er vel, mint egyetlen irodalmi m sem ebben az id szakban.* Horváth Károly gondolatsorát folytatva: ezt a korban aktuális mondanivalót, ilyen szuggesztivitással csak a József császár ismételhette volna meg – ha a sz kkör bíráló bizottságokon kívül egy nagyobb olvasó- vagy színházi közönség is ismerte volna a Mózeset, illetve a József császárt.

Tehát drámánkból is kiolvasható a h ség 48/49 szelleméhez, s a bíráló bizottság azon három tagja, akik elutasították¹⁴ a József császár díjazását, bírálatuk bevezet jében éppen a politikai áthallások miatti elutasítás vádját szeretnék kikerülni. Ezért hangsúlyozzák, hogy a bírálók többsége *tisztán esztétikai szempontból indult ki*, s ezért bizonygatják, hogy nem vizsgálták: *vajjon József korát, mely oly közel van napjainkhoz, alakíthatni-e jobbra-balra elég szabadsággal s így eléggé költ íleg; vajjon e kort illet -*

leg használhatja-e a költő azt az eljogot, mely a régibb korszakokra nézve mindig megilleti, tudniillik oly tényeket is teljes szabadsággal fölvenni költeményébe, melyeket a történelem még nem hozott tisztába; vajjon e m szerz je minden látszólagos objectivitása mellett nem foglal-e némi subjectív álláspontot, mely nem engedi, hogy rajza csak általában véve is összhangozzék a történelmi igazság szellemével? A mai olvasónak erre az a gyanúja támad, hogy talán nagyon is kényelmetlen lehetett a József császár üzenete az irodalmi Deák-párt olyan prominens személyiségeinek, mint Kemény Zsigmond, Gyulai Pál vagy Pompéry János. Talán éppen ezért és éppen k fogalmazták meg az esztétikai kifogásokat olyan keményen, a valóságos hibákat felnagyítva, a dráma érényeit csak tessék-lássék elismerve, hogy a József császár ne kerüljön napvilágra....

De térjünk vissza a Bérczy-féle jelentés pozitív oldalára. A tragikum mibenlétét a két f szerepl jelleméb l vezet le Bérczy. A dráma értékét talán legjobban ez a jellemzés foglalja össze, idézzük ismét tehát: *Mind a kett (t.i. Ilona és József) lelkében megvan a küzdés, Ilonáéban a n i becs let, József iránti szerelme és a hazaszeretet közt, ez utóbbi gy z; – bár h marad – odadobja hírnevét s a végs kísérletnél megbukva, épen az, kit h n szeret, taszítja el és gyalázza meg, becsületét feláldozva a hon ügyében semmit sem nyert; erkölcsi halálát a kedves kéz okozta, s habár most be is látja, hogy a n kötelességei közt a becsület megóvásánál nincs el bbvaló, h marad szerelméhez, de mindezt, mind a honért hozott áldozatát megsemmisültnek látván, nem akar menekülni a halál el l, melyet közvetve bár, s nem szándékosan, ismét szerelme tárgya küld reá.*

József lelkében is folyik tragikai küzdelem – folytatja Bérczy –: szerelme és a kötelesség közt, melyet hite szerint népei boldogítására vezet cél elérhetése végett magának kit zött. Ez utóbbi gy z; politikai meggy z désének feláldozza szerelmét, s hogy a gyöngeség – mint nevezi – többé meg ne lepje, meggyalázza és el zi magától szerelme tárgyát. E seb folyton sajog szívében, égeti, gyötri a tudat, hogy e n erkölcsi megsemmisültét, s kés bb halálát okozta, egyéni érzelmvilága tátongó r, melyet politikai kitüzött céljának áhított eredményével igyekszik betölteni; de ezen eredmény semmivé kezd oszlani, a beteg test és lélek küzd az áradattal, s az eljátszott élet utolsó percében kénytelen belátni, hogy minden, amiért egyéni hajlamait, lángoló szenvedélyét, boldogságát feláldozta, meghiusult, s végre is kénytelen az engedményre, melyet, ha egykor Ilona kérelmére megad, boldog lehetett volna.

A tragikai küzdelem és bukás ábrázolását a bíráló Schiller Wallenstein halála c. drámája zárásához hasonlítja, a *József császár szerz je – írja – a compositioban s a jellemek rajzában hasonló objektív felfogás nyomán járt, melyen Wallenstein írója. A magában kis cselekvény itt is, ott is, a jellemek bens szükségességéb l foly, h seik a kit zött cél felé haladva, s az utjokba es akadályokkal küzdve, csalódva, bens leg megszakgatva buknak el – s mi, ha tetteikkel hibáztatjuk is, belátjuk, hogy csak így, és nem másképp lehetett.*

A pozitív véleményt összegz rész egyetlen "kifogást" hoz fel a pályam ellen, azt, hogy *a mese conceptiója Mühlbach hasonló című korrajzából⁵ van véve, s hogy helyenként a drámában is a korrajz szavai, kifejezései fordulnak el .* A történelmi korrajz felhasználását azonban nem tartják nagy véteknek e bírálók, hiszen *csak annyit lehet mondani, hogy a pályam alkalmasint nem születik, ha írója Mühlbachot nem olvasta volna. Ily el zményeknek azonban sok jeles m köszönhet már.* Az olvasmányok ilyen beépítése, tehát a szó szerinti idézés – s mellette ugyanakkor a forrás szabadon kezelése, átalakítása jellemz Madách m veire is. Az ember tragédiája párizsi színeinek és Cormenin-Timon *Szónokok könyve* c. munkájának¹⁶ kapcsolata is jó példa erre. A nagyon is szabad, a helyzetnek megfelelő en átalakított felhasználás a József császárra is

jellemz : a Bérczy által is említett szerelmi történet lengyel grófné jének, Wielopolszka Annának Szécsy Ilonává alakítása mellett számos ilyen vonást fedezhetünk fel a német regénybe bellepillantva. Ilyen pl. az első felvonás áruház utazása, amely a regény 8., Gróf Falkenstein c. részében zajlik, Magyarország helyett Itáliába irányul; a császárt nemcsak Rosenberg, de Coronini gróf¹⁷ is kíséri; a gyász tárgya, akivel találkozunk, egy osztrák parasztházban felravatalozott kisfiú a regényben – míg a drámában Szécsy gróf, a megtalált titokzatos ábrándkép, Ilona apja; a császár Morvaországban, Liechtenstein herceg birtokán vette ki egy paraszt kezéből az eke szarvát és szántott néhány barázdát, a nevezetes eseményt a herceg márvány emlékművel örökítette meg állítólag – tudósít a regény, ezzel szemben a drámában az áruház császár látványos akciója Magyarország egyik felső megyéjében játszódik le¹⁸.

A források követésének módja tehát épp Madách alkotómódszerére jellemző, miként a szókincs statisztikája, a motívumok egyezése, a dráma jellemeinek, mondanivalójának, Madách életére utaló párhuzamainak is van ilyen sugallata számunkra. Sajnos, nincs bizonyítékunk arra, hogy Madách olvasta-e Mühlbach korrajzát (ha írta a József császárt, természetesen olvasta!), ugyanakkor a Szücsi-féle Madách-könyvtári jegyzékben¹⁹ egy meglepő összefüggésre is rácsodálkozhatunk: az egyik (elveszett) könyv címe: *(Néhai Göttfy László háznépének) Óra pórhada (miatt esett romlása)*. Úgy érzem, ehhez nem szükséges kommentár...

Nem ennyire biztató az ismeretlen pályamű szerzőjének megállapítása, ha Madách és Szász helyesírásával hasonlítjuk össze a József császár kéziratát. Mind a vizsgált Szász-dráma, mind a pályamű, mind Madách drámai szövegei gyakran élnek a magánhangzók, olykor a mássalhangzók időtartamának rövidítésével, vagy nyújtásával, különösen, ha a verselés úgy kívánja. Gyakori az -ít képző rövidülése, az -ul, -ül megnyúlása, a *rossz* rövid sz-el is gyakran szerepel. De Szász drámájában találkozhattam csak a ma meghökkentő rövid *kün, fen, len, ben* szóalakokkal, sem Madáchnál, sem a pályaműben így nem szerepelt. Mindhárom dráma bőségesen alkalmazza a gondolatjellek között álló közbevetést, viszont csak a József császárban és Szász Károlynál találtam zárójeles megjegyzést a szereplők mondatai között. Ugyanígy nem Madách-jellemző az ige előtt álló igeekötlevágása, sor végére kerülése – ilyesféle enjambementnal csak Szász drámájában és a József császárban talákoztam néhányal. Az aposztrófok módfeletti kedvelése Madách írásainak is jellemzője, de úgy tűnik, a József császár kézírata gyakrabban tesz ki aposztrófot, mint a Madách-művekben azt megszoktuk. Ugyanakkor ebben a jelben a József császárnál rövidebb szöveg Heródesben több, mint kétszer annyi (93 a 43-mal szemben) található, mint a pályaműben – s ez is a szerzők különbözőségét támasztja inkább alá.

Ha a három dráma szerzői utasításait vetjük össze, egyértelmű, hogy a Heródes írójának mások az elképzelései a drámaírásról és a színházról, mint a Tragédia szerzőjének. A szerzői utasítások mennyisége meghaladja kicsit a Tragédia ilyen jellegű szókincsét, holott a Heródes egész szókincse alig több a Tragédia felénél. A József császár utasításai sem egészen arányosak a Tragédiával, annak közel 80 %-át teszik ki mennyiségben. A *félre, fenn, magában* és a *gúny* utasítások esetében azonban valószínűleg látszik a József császár és Tragédia szerzőjének azonossága és bizonyosnak tűnik, hogy a Heródes és a József császárt más írhatta: csak a közönség által hallható, *félre* kiszólások aránya a következő: a József császárban 11-szer, a Tragédiában 14-szer, a Heródesben 22-szer találkozunk ezzel a formával. Ugyanakkor a Madách-drámák a színházi darabírókhoz képest kevesebb sztereotípiát tartalmaznak, nem szerepelnek bennük pl. a felvonások végén *a függöny legördül*-féle mondatok. A József császárban, miképp a Heródesben viszont ott vannak.

Az eddig felsoroltak alapján elmondhatjuk, hogy ugyanolyan nagy, legalább kilencven százalékos a valószínűsége annak, hogy a József császárt Madách Imre írta – s körülbelül ugyanilyen arányban kizárhatjuk Szász szerzését. Mindez azonban csak statisztikai valószínűség, bizonyosságot csak a kézirat, vagy Madách vagy Szász iratai között a drámára való közvetlen utalás nyújthatna. Gyanús jelek vannak. Madách Nagy Ivánhoz írt levelében²⁰ 1861. dec. 23-án 1843-as *Férfi és nő* c. drámája kéziratának visszaszerzését kéri az Akadémiától, s az egykori bírálatot is szeretné megkapni. *Most hasonló tárgy terve foglalkoztat*. – írja, s a tervbevetésről a Horváth-Kerényi féle Madách Imre válogatott műveiben a következő jegyzetet²¹ olvashatjuk: *Minden bizonnyal a Tündéralom című drámai költemény ötlete, amelyből csak a tervezet és egy rövid töredék készült el 1864-ben (MÖM I:1053-1064)*. Véleményem szerint a Férfi és nő témájához a József császár tárgya is hozzáköthető – lehet, hogy erre a drámára célzott Madách? Az adott időszakból meglehetősen kevés maradt fenn a levelezésből, ám két Szász Károlyhoz írt Madách-levél²² is tanúsítja: Madách tervez színre lépni egy nagyobb művel. Sztregován, 1863. febr. 1-én kelt levelében írja: *egy, most sajtó alá csiszolni kezdett művem is annak idején nyakadra szándékozom küldeni barátii ítéletedet s tanácsodat kikérend*. Szász örömmel nyugtázza válaszában az új munka elküldésének ígéretét, s ezen felbátorodva 1863 márc. 18-ai levelében Madách ismét készül új műveiről ír: *Szíves ígéretedre nézve szavadon foglak, s mielőtt elkészülök most munkában lévőmmel, rád rontok minden szerénység nélkül, hogy én is igénybe vegyem azon kevés időnek egy részét, mellyel te oly bámulatosan tudsz gazdálkodni, hogy mindennek jut belőle*. A kép itt elszakad – sem Szász válaszáról, sem arról, hogy elküldött volna valamilyen nagyobb kéziratot Madách, nincs tudomásunk. Lehetséges, hogy inkább a Karácsonyi-pályázatra adta be ismét művét? És miután a három elutasító bíráló ezt írta: *A "Gróf Karácsonyi-jutalom" nem rendeli a jutalom kiadását a viszonylag legjobb műnek, s t egyenesen megkívánja, hogy a jutalmazandó mű önbecsüléssel is színi, drámai és formai tekintetben kitűnő mű legyen. Ez igényeknek "József császár" minden dicséretes tulajdonai mellett sem felel meg:* – igencsak elképzelhető, hogy a Mózes-bírálatra, vagy Arany Csák-bírálatára is érzékenyen reagáló, művét tiszteletben kívánó költő²³, aki 1864 áprilisában már nagybeteg, nem kívánta felfedni, hogy ismét csak egy félsikert ért el a drámapályázaton.

Gyanús jelek a József császár és Madách közti kapcsolatokra a kézirat tekintetében is vannak. Bár laikusként első látásra számomra úgy tűnt, hogy a dráma kézírása lehet Madáché, lehet Madách tisztázata, a tárgyban járatos grafológus²⁴ az idegenkezés mellett tette le a voksot. Ugyanakkor nem zárja ki azt, hogy a másoló Madách környezetéből, netán családjából került ki. Fiatal lány nagy figyelemösszpontosítással végzett munkája a kézirat, hangzik a feltételezés, és *Az iskolás betűformák alól kibúvó változatok meglehetősen emlékeztetnek Madách Imre, Majthényi Anna, s t néhány id. Madách Imre betűformáira, amiből hasonló civilizatorikus és kulturközegre, a késztetések és képességek azonos irányítottságára, irányára, ízlésbeli és nevelés-elvárásbeli hasonlóságokra lehet következtetni*. A szakvéleményből idézett rövid részlet ismét csak a feltételezést erősíti meg: a másoló élhetett Madách környezetében, a drámát tehát írhatta Madách Imre. Mindezekről bizonyosságot akkor szerezhethetnénk, ha megtalálnánk a másoló kézírását más, Madáchhoz kapcsolódó írásművekben. Károlyi Miksáné Huszár Anna kézírása vagy a *Mózes* másolójának kézírása megegyezne drámánk kéziratával – Madách egy új, utolsó drámájának léte bebizonyosodna. Ezen dolgozom jelenleg, s ha találunk valami érdemlegeset, írásunk befejezése, netán következtetéseink is megváltozhatnak még.

Fel kell tennünk a kérdést: vajon a bírálók nem ismerték fel a szerzőt stílusáról, nyelvéről? A drámapályázatok incognitoját sokan nem tartották szerencsés megoldásnak, hiszen mint Vajda János²⁵ írta egy cikkében *a jelítség incognitos bíráskodás csak is ámitásnak nevezhető, miután az ismert írókat, ha nem egyébről, nyelvük, eladásuk, szellemük után azonnal fölismerik az avatott bírálók egy-két jelenet elolvasása után.* Nos, az újságíróknak a bírálati jelentés 60 idézett sora után gyanakodni kezdtek Madách szerzőjének ségére. Az "avatott" bírálók ennyire botfüllök lettek volna? Hiszen mind Szász, mind Madách már nekik ismerteknek kellett volna lenni elítélőik (Szász írásai talán még alaposabban), és a két szerző "belső körökbe" tartozott (Szász főként). Ha tudják, ki a szerző, akkor sem adják meg a jutalmat? Érdemes lenne ezután kutatni az öt férfiú korabeli iratai között...

JEGYZETEK

- 1 Koszorú, 1864. ápr. 3. 14. sz. 334-335. l.
- 2 F városi Lapok, 1864. ápr. 7. 77. sz.
- 3 Magyar Sajtó, 1864. ápr. sz. és F városi Lapok, 1864. ápr. sz.
- 4 Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái I-14, 1891-1914. – . k. 427-437. l.
Beöthy Zsolt: A magyar irodalom története, 1893-95 – A magyar líra a forradalom után c. fejezetben, 480. l.
- 5 Pesti Napló, 1867. ápr. 2. 76. sz. Tárcá: *Jelentés az 1864. évi Karácsonyi-pályázat eredményéről I. (Felolvasott a magy. tud. Akadémia mart. 31-dikén tartott rendkívüli ülésén.)* Ugyanez még: A MTA 1864. évi jegyz könyvei, *Tizenkettedik (összes) ülés. 1864. márczius 31-én. Kubinyi Ágoston tiszt. tag elnöklete alatt. 92) szám.* - 58-73. l.
- 6 MTA Kézirattár RUI 4~ 36/311.sz.
- 7 **Tompa Mihály: Az özvegy és fiai** c. balladájának 16. versszakát zárja e két sor: *Ah sors! lábad alatt a szegény halandó / Olyan mint egy féreg!* Ez a jelige, amely a csatában egymással ismeretlenül szembekeverül és egymást fel nem ismer, halálos párviadalt vívó két testvér sorsára utal, akár a drámacelekmény allegorikus elrevetítésének is értelmezhető. A dráma két hőse, szerelme dacára ugyanígy szembekeverül, s elpusztítják egymást. Az 1843-as akadémiai pályázatra beküldött két Madách-dráma jellegének hasonlóan allegorikus jelentést lehet tulajdonítani.
- 8 **Szász Károly: Két színmű.** Pest, 1867. I. HERÓDES, II. A LELENCZ. Kiadta a Kisfaludy-Társaság.
- 9 Az ember tragédiája, a Heródes és a József császár szövegéből kivágva a tulajdonneveket, a szereplők megnevezését, s a további szókincset ábécé-sorrendbe rendeztem. A szavak vizsgálatához levágtam és külön megszámláltam az ige eltt álló igekeket, a felső fok legjelét, s külön szerepel az -e, -é módosító is. Amikor ugyanaz a szóalak többször szerepel, a szó után indexben az előfordulás száma áll. Végül a három dráma szókincsét egy táblázatba egyesítettem, a József császár szavait félkövérrel, a Heródesét dőlt betűvel, a Tragédiáét normállal szedve. Az aláhúzott szó igekeket s ige volt. Egy minta a táblázat elején l:
- a 1436 **a 677** **Á2** **a603** **abba'** **abban3** **abban6** Abban7 abla-
kánál Ablakba' **ablakhoz** **ablaknál** **ablaknál** **ablakok** ablakomba' **ablakomból**
ablakon **ablakon** **ablakon** ablakot2 ábránd **ábránd** ábrándból **ábrándért**
ábrándja ábrándkép ábrándképeit
- Ábrándnak** ábrándos3 ábrándot **ábrándozik3** ábrándozni ábrándultam ábrándvilág ácsorog2
stb.
- 10 A motivikus egyezéseket elsősorban a Tragédiában és a József császárban egyaránt előforduló kulcsszavak szöveggörnyezetének összevetésével választottam ki – ez az eljárás nem járt sikerrel a Heródes esetében, mert az azonos szavak ellenére általában nagyon eltérő tartalmú, stílusú, felépítésű szövegrészekre bukkantam. Tehát míg Madách és a József császár szerzőjének nyelve, gondolkodása nagyon-nagyon hasonló, talán mert azonosak, a Heródes-dráma etekintetben élesen elüt a másiktól.
- 11 MTA jegyz könyv 1864 – 65. l.
- 12 MTA jegyz könyv 1864 – a pozitív értékelés az 59-65. lapon.
- 13 **Horváth Károly: Madách Imre**, Bp., Gondolat 1984. – 260. l.
- 14 **A bírálók bizottsága b. Kemény Zsigmond tiszt. tag elnöklete alatt Jókai Mór, Gyulai Pál, Pompéry János és Bérczy Károly lev. tagokból állott, kik az utóbbit választották tudósítónak** – így kezdődik a jegyz könyv. Hogy a három elutasító vélemény Kemény, Gyulai és Pompéry véleménye lehetett, csak saját feltételezésünk.
- 15 **Louise Mühlbach: Kaiser Joseph und Marie Theresie. Kaiser Joseph der zweite und sein Hof.** Berlin, 1863, Verlag Otto Janke.
- 16 **Cormenin-Timon: Livre des Orateurs.** Paris, Libraire Pagnese, 1869.
- 17 Az 1861-ben, az országgyűlés kudarca után budai városparancsnokká kinevezett, Arany egyik kis szösznetében is "megénekelt" Coronini nevét valószínűleg nemcsak a tömörítés kedvéért hagyta el darab szerzője. A regényben szereplő gróf természetesen nem azonos ezzel az úrral.
- 18 Mühlbach regénye 8. részének (Graf von Falkenstein) 1. és 2. fejezetében (Das Incognito, Nicht mehr als drei Schüsseln) szerepel az álruhás utazás, a 635. laptól, a 8. fejezet (Die Prophezeiung) egyik jegyzete ír a 709. lapon József I, "a szántóvetésről".
- 19 Szücsi József: Madách Imre könyvtára. Magyar Könyvszemle, 1915.
- 20 Madách Imre Nagy Ivánnak, A. sztrégován, 1861. dec. 23-án. A kérés és az említés egy tervezett műve, melynek Férfi és nővel közös eszméi lesznek, egy következő levélben újból megjelennek: M.

- I. Nagy Ivánnak, A. sztrégován, 1862. jan. 12-én. (In: Madách I. válogatott m veí, Szépirod. Kiadó, Bp. 1989, 379-382. l.)
21. M. I. válogatott m veí, Szépir. Kiadó, Bp. 1989, 514. l.
22. A három levél olvasható: M. I. vál. m veí, 401-404. l.
23. *Csak végnappjai-ra tett rövid megjegyzésedben azt olvasom ki, hogy biz abban nincs drámaiság: – Már ez drámában nem csekély baj ám. Nincs nagyobb kalamitás, mint egy közepszer m felmaradása. Kérlek tehát, csak minél hamarabb t zbe vele, azonban az autodalé után is szívesen veendem rá néhány észrevételedet, mert abból csak tanulhatok jöv re.* – Madách levele Arany Jánosnak 1861. nov. 2-áról. Vagy egy másik idézet: *Nem tartozom én azok közé, kik fülöket a kritika el tt bedugják. Az ideí drámai pályázatban is Mózes-sel vettem részt, s oly teljesen meggy zött a bíráló bizottmány véleménye m vem hibás alajáról, mintha bármi idegen m lenne.* – Madách levele Szász Károlyhoz 1862. szept. 12-én. Ugyanez a formula jelenik meg a híres Erdélyi bírálatra válaszoló, egy nappal kés bb írt levélben is. (In: M. I. vál. m veí, 371., 392. és 393. l.)
- 24 A grafológusi vélemény idézve Benes Istvánné 1997. febr. 28-ai leveléb l.
- 25 Vajda János cikkét ld. a Vajda kritikai kiadás VII. k. 66-67. lpáján. (Akadémiai Kiadó, Bp. 1979.)

Megjelent:

Mit jelent a sutogásod? A romantika: eszmék, világkép, poétika. Szerk. Nagy Imre és Merényi Annamária, Pannónia Könyvek, Pécs 2002.